

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” травня 2019 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 2.2: “СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА”

План

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції.
2. Суспільне виробництво, його складові.
3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку.
4. Соціальна структура та її складові. Соціальні групи, їх головні види.

Час проведення: 2 години.

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції

Соціальна філософія – розділ філософського знання, що досліджує найбільш загальні характеристики суспільного життя, колективної людської діяльності, а також місце особистості в суспільстві. Суспільство є предметом багатьох наук, які називають соціальними науками (соціологія, політологія, демографія, соціальна статистика, соціальна психологія, економічні та юридичні науки). Особливість соціальної філософії полягає у тому, що вона визначає фундаментальні основи і сенс існування суспільного життя, умови збереження цілісності та упорядкованості суспільства як єдиної системи. Крім того, в межах соціальної філософії осмислюється методологія наукового пізнання суспільного життя, узагальнюється досвід суспільних наук.

Поняття „суспільство” є ключовим у соціальній філософії. Саме слово „соціальний” походить з латинської мови, у перекладі означаючи „суспільний”. Без усвідомлення сутності суспільства ми не можемо зрозуміти ані походження та смислу життя людини, ані взаємовідносин людей зі світом природи, ані закономірностей культурного розвитку людства. Тому перш за все необхідно знайти відповідь на питання: що ж собою являє суспільство?

У сучасній філософії і науці поширені чотири основних значення поняття „суспільство”:

- суспільство – це будь-який конкретний, просторово обмежений, соціальний організм, що є відносно самостійною одиницею функціонування і розвитку життєдіяльності людей (окрема країна, група країн, регіональна спільнота людей);
- суспільство – це весь людський світ, який включає усі історичні спільноти минулого та сучасності;
- суспільство – це кожен вид реальної взаємодії людей безвідносно до певних форм його існування (специфічні суспільні утворення – народ, нація, велика або мала соціальна група);
- суспільство – це певний тип, етап, стадія розвитку людства (наприклад, традиційне, феодальне, індустріальне суспільство).

У найбільш загальному значенні **суспільство** – це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами і видом діяльності. В якості родових утворень сущого людина та суспільство постають у нерозривній єдності. Родова природа суспільства полягає в тому, що воно є соціальною формою виробництва і відтворення людей. А родова природа людини знаходить вияв у категорії „людська гідність”, що поєднує обов'язкові фізичні, біологічні, соціальні, духовні, психологічні якості, у випадку втрати яких люди припинили б представляти людину як рід. Люди можуть існувати і розвиватися тільки в соціальних умовах, а суспільство функціонує на ґрунті активності людських індивідів, об'єднаних у спільноти, між якими виникають певні соціальні відносини.

У розумінні сутності суспільства саме цей аспект – співвідношення суспільства та індивіда – є головним. У чому полягає основа суспільного життя? З чого слід розпочинати дослідження суспільства – з індивіда чи з тих соціальних зв'язків, до яких він включений? Щодо цієї проблеми існують три основні інтерпретації:

- первинним є суспільство;
- первинним є індивід;
- первинною є єдність індивіда та суспільства: суспільство створює людину, а людина одночасно створює суспільство.

Перший підхід складається ще в античній філософії. Зокрема, Аристотель пояснює суспільні зв'язки дією природного, природженого людям стану. Вираженням соціальності (політичності) людини є початкова нерівність людських здібностей, а звідси впливає і природна відмінність людських функцій. На думку Аристотеля, не суспільство є похідним від людини, а, навпаки, людина похідна від суспільства: людина поза суспільством є абстракція, реально настільки ж неможлива, як неможлива жива рука, відокремлена від тіла, якому вона належить.

Представники європейської філософії Нового часу – **Т. Гоббс** (1588–1679), **Дж. Локк** (1632–1704), **Д. Юм** (1711–1776), **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778),

вважали, що суспільство почалося з окремого індивіда, з постаті ізольованої, внутрішньо самодостатньої людини: її здібності, поведінка, дії визначають характер суспільства. Вважалося, що така ізольована людина вступає в суспільні відносини, виходячи із своїх прагматичних інтересів. Зокрема, Т. Гоббс у творі „Левіафан” висловлює думку, що в цілях самозахисту, аби не знищити один одного в міжособній війні, людям було необхідно укласти суспільний договір, який обмежив права окремих індивідів і почав охороняти загальні інтереси людей. Це сприяло переходу від природного стану до суспільства. Суспільство визначається у цих концепціях як сума індивідів. Змусити індивіда переслідувати інтереси інших людей можна лише примусово. У запровадженні та організації такого примусу і полягає, згідно з поглядами згаданих мислителів, необхідність існування суспільства.

Інші спроби визначення первинного утворення, з якого бере початок суспільство, приводили до проголошення таким утворенням родини, недиференційованого суспільства (племені або родової общини), „соціального атома” (термін **Я. Морено** (1892–1974), що позначає сукупність індивіда і тих осіб, з якими індивід контактує у певний момент). Однак всі ці поняття уже передбачають існування певних структурних зв’язків між їх складовими; отже, вони не можуть бути визначені як початкові.

Заслуга відкриття зв’язків між елементами суспільства належить К. Марксу. Згідно з його висновком, суспільство не складається з індивідів, а є сумою тих зв’язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один щодо одного. Саме у суспільних відносинах і міститься вихідна клітинка суспільства. Ідея суспільства притаманна самій людині як суспільній істоті. Людина і суспільство з’являються в історії одночасно, причому суспільство породжує не свідомість людей, а доцільна і цілеспрямована трудова діяльність. Основоположною структурою суспільного буття К. Маркс вважав економічні відносини між людьми.

Соціальна філософія XX–XXI ст. поглибила поняття соціальної реальності. Основу суспільства її представники вбачають у феномені

інтерсуб'єктивності – міжособистісних зв'язків, у яких зберігається людське „Я”. Сама соціальна реальність виявляє себе як множина таких „Я”, кожне з яких є унікальним, непередбачуваним, не запрограмованим. Фундатором такого підходу виступив М. Вебер.

Основними питаннями суспільного буття людей є такі питання:

- у чому полягає основа суспільного життя?
- як виникло суспільство і як воно існує?
- за яких умов суспільство зберігає свою цілісність?
- які типи суспільств існували та існують сьогодні на планеті?
- як співвідносяться суспільство і особистість?

Історично суспільство виникає разом із виникненням людини. Слід пригадати, що сутність цього процесу передає поняття „антропосоціогенез”. Спочатку людські об'єднання ґрунтувалися на кровно-родинних зв'язках, але з часом, внаслідок зростання населення й ускладнення суспільного життя виникли перші соціальні структури (право, мораль). Вони підтримували цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи стабільність і можливість його саморозвитку.

Що ж саме визначає суспільний спосіб життя людини? Попри всі розбіжності філософських поглядів на проблему історичного виникнення суспільства, в людському бутті є три очевидності, які можна визнати як головні риси людини та суспільства. До них належать:

- **трудова діяльність** – людина є активною за своєю природою, а праця стала фактором єднання людей, який забезпечує виробництво і розподіл матеріальних та духовних благ;
- **колективність** – людина є соціальною істотою, вона прагне до спілкування, не здатна сформуватися як людина на самоті; саме в межах суспільства можливо виявити, оцінити людські набутки і зберегти кращі з них для наступних поколінь;
- **духовність** – людина здатна до пізнання, має свідомість і самосвідомість, прагнення до творчості, до свободи, добра, любові.

Жоден із цих чинників не є первинним щодо інших двох. Людська діяльність, суспільність, духовність розвивалися через взаємовплив, взаємне коректування одне одного. Не можна сказати, що виникло раніше – людина чи суспільство. Становлення людини відбувалося як становлення суспільної істоти, а становлення суспільства – як розвиток саме людського суспільства.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють головні **функції** суспільства:

- функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення життєвих потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);
- функцію регулювання й організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування політичних, правових, моральних, релігійних відносин);
- функцію акумуляції і збереження людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх на механізм соціальної пам'яті, на засоби духовного зростання особистості.

2. Суспільне виробництво, його складові

Головною складовою людської життєдіяльності є трудова діяльність. Саме вона становить основу розвитку суспільства на всіх етапах його існування. Однак слід нагадати: трудовою діяльністю людина почала займатись настільки, наскільки мала до цього певні природні передумови. Тому процес становлення суспільства постає як взаємодія природного і народженого в його надрах соціального.

Суспільні відносини – це форми взаємодії та взаємозв'язків, що виникають у процесі діяльності між соціальними групами та всередині кожної з них. Кожна людина входить до складу багатьох соціальних груп, які постають суб'єктами цих відносин. Суспільні відносини включають такі головні системи, як матеріальні відносини та духовні відносини. Матеріальні відносини виникають внаслідок практичної діяльності людини, відображають цю

діяльність (виробничі відносини, екологічні відносини). Духовні відносини пов'язані з розвитком суспільної свідомості, створенням і збереженням у ній певних ідей та цінностей (моральні, правові, художні, релігійні відносини). Особливим видом соціальних відносин є міжособистісні відносини, які не зводяться до одного із двох названих класів.

Вихідним пунктом розвитку суспільних відносин є **суспільне виробництво** – процес, у якому люди, пов'язані певними відносинами, створюють матеріальні блага у вигляді засобів виробництва і предметів особистого споживання, необхідних для людського існування. Саме виробництво засобів виробництва стало початком людської історії.

Суспільне виробництво – досить складне утворення. Воно включає в себе дві підсистеми: матеріальне та духовне виробництво. Кожна з них стає реальністю лише в рамках певних суспільних відносин і завдяки створенню відповідного типу особистості. **Матеріальне виробництво** спрямоване на задоволення головних потреб і інтересів людей. **Духовне виробництво** створює для людини певне духовно-теоретичне середовище, дає необхідні знання, творить ціннісні парадигми.

Матеріальне виробництво є системотворчим компонентом розвитку соціуму, оскільки суспільство не може існувати без створення і вдосконалення матеріальних благ, що задовольняють численні людські потреби. Матеріальне виробництво також виступає дійовим стимулом духовного життя людей, забезпечує розвиток науки і мистецтва, філософії і моралі, політики і права. Нарешті, матеріальне виробництво визначає характер та спрямованість розвитку суспільного виробництва, зумовлюючи залежно від рівня свого розвитку певну соціальну структуру суспільства, певний тип політичної організації, спосіб життєдіяльності людей, тип особистості, зміст права, моралі.

Характер і рівень матеріального виробництва визначаються тим способом освоєння природи, в межах якого воно здійснюється. **Спосіб виробництва** – це конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Визначивши продуктивні сили як активну форму ставлення людей до природи,

а виробничі відносини – як сукупність відносин, що складаються між людьми в процесі освоєння ними навколишнього середовища, розглянемо структуру продуктивних сил та виробничих відносин, з'ясуємо джерела і механізм розвитку виробництва, проаналізуємо діалектику взаємодії його структурних елементів.

Продуктивні сили є системою суб'єктивних і речових елементів, необхідних для процесу матеріального виробництва. Суб'єктом виробництва є люди в якості робочої сили. Це поняття передбачає володіння певними науковими знаннями, професійними навичками, досвідом у відповідній сфері практичної діяльності. Іншою складовою продуктивних сил є речові елементи, що поділяються на засоби виробництва та предмети виробництва. Засоби виробництва – це знаряддя праці і система забезпечення їх: механізми, машини, комунікації. Предмети виробництва – це частина природи, що залучена до процесу виробництва, те, на що спрямована людська праця.

Виробничі відносини, по-перше, мають суто економічний зміст, оскільки визначають спосіб поєднання людей і засобів виробництва на основі певного характеру власності; по-друге, носять суспільний характер, бо є відносинами людей із приводу їхнього місця в системі суспільного виробництва, ролі в організації праці, способів одержання певної частки суспільного багатства; по-третє, є первинними, бо визначають собою інші суспільні відносини.

Головним у змісті виробничих відносин є **форма власності на засоби виробництва**. Залежно від форми власності виробничі відносини набувають вигляду відносин панування і підкорення, відносин співробітництва тощо. Відносини власності реалізуються через такі структурні елементи, як відносини організації виробництва, обміну, розподілу і споживання. У сукупності вони повинні бути системою забезпечення функціонування матеріального виробництва в інтересах суспільства, а не системою самозабезпечення, яка реалізує корпоративні інтереси організаторів виробництва, що зберігають монополію на розподіл виробленого продукту.

Доки власність у системі виробничих відносин функціонує як система відчуження людини від процесу праці і виробленого продукту, основою людської сутності буде лише виробнича функція. Сенс **відчуження**, за К. Марксом, полягає в деформуванні сутності сил людини, внаслідок чого людина позбавляється своєї родової творчої суті. Соціально-економічні чинники відчуження – це стихійний поділ праці, приватна власність на засоби виробництва й експлуатація найманої праці, система поневолення, соціальна нерівність.

Джерелом розвитку способу виробництва є суперечність між продуктивними силами, які розвиваються, й виробничими відносинами, що забезпечують зв'язок робочої сили із засобами та предметами праці. Виробничі відносини через свій стабільний характер у міру вдосконалення продуктивних сил починають обмежувати їх, тому зміни в продуктивних силах зумовлюють потребу змін і у виробничих відносинах. Так діє загальний соціологічний закон визначального впливу способу виробництва на різні сторони суспільного життя. Дія цього закону виявляється протягом усього історичного розвитку людства.

Виробничі відносини є й чинником розвитку продуктивних сил. Нові виробничі відносини (форма або носій власності, організація виробництва, обмін, розподіл та споживання) стимулюють розвиток і вдосконалення продуктивних сил, вимагають постійного зростання продуктивності праці, підвищення її кількісних та якісних параметрів. У цьому проявляється активна роль виробничих відносин у розвитку продуктивних сил.

Отже, нові продуктивні сили готують передумови нового способу виробництва, а нові виробничі відносини реалізують ці передумови. Новий спосіб виробництва є закономірним результатом розвитку попереднього способу, в надрах якого виростають нові продуктивні сили, що потребують нових виробничих відносин.

3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку

Соціально-філософський аналіз історичного розвитку людства передбачає узагальнення конкретних подій і явищ у житті різних країн та народів у більш масштабних категоріях, що відображали б саму сутність навколишньої реальності. Перші спроби такого узагальнення зустрічаємо вже в античній філософії. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує низку суспільств, розвиток яких вступає в суперечність з інтересами їх громадян (тимократія, олігархія, демократія, тиранія), і протиставляє їм свій проект ідеальної держави. У творах італійських гуманістів епохи Відродження були визначені три головні епохи історичного розвитку – антична, середньовічна, нова. Однак лише у ХІХ ст. все розмаїття світового конкретно-історичного матеріалу було узагальнене в межах формаційної теорії, розробленої К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, взятого у його цілісності, який розвивається і функціонує відповідно до притаманних йому об’єктивних законів на ґрунті певного способу виробництва. Основними структурними елементами формації є базис і надбудова. Виробничим відносинам, що складають **економічний базис** суспільства, відповідає **надбудова**, до якої входять суспільна свідомість, ідеологічні відносини, а також соціальні інститути, що закріплюють їх (мораль, держава, право). Зазначені елементи надбудови органічно взаємопов’язані між собою, а також пов’язані з базисом економічними відносинами, у які включені люди у процесі своєї життєдіяльності. Ідеї не виникають з нічого. Вони є прямим чи опосередкованим відображенням інтересів і потреб, які зароджуються та знаходять оформлення в базисі. Елементами формації є й певні соціальні суб’єкти – роди, племена, стани, класи, партії. Значущість категорії формації полягає в тому, що вона відтворює об’єктивну логіку історичного процесу, враховує загальні закономірності поступального розвитку людства, встановлює зв’язки між різними сферами суспільного життя.

Формаційна теорія допомагає характеризувати матеріальну основу певного **конкретно-історичного типу суспільства** – первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Цією

основою вона визначає спосіб виробництва, який утворюють продуктивні сили та виробничі відносини. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами стає причиною переходу до іншої, більш досконалої формації. Ця суперечність постійно відтворює конкретно-історичний спектр суперечностей у структурі виробничих відносин, які формуються на базі цього способу виробництва, а також стосується самої людини, накладаючи свій відбиток на спосіб її життя. Діалектика базису та надбудови, вся сукупність виробничих відносин великою мірою визначають виникнення і сутність різних ідей, поглядів, світогляду людей у певний період розвитку суспільства.

Беручи до уваги **визначальну роль базису**, не слід забувати і про **відносну самостійність надбудови**. Надбудова не пасивно відображає базис, а активно допомагає йому зміцнитися, функціонувати й розвиватися. Урахування різноманітності духовного життя суспільства, знання причинно-наслідкових зв'язків забезпечують можливість цілеспрямовано формувати надбудову, підвищувати потенціал її активності, що, у свою чергу, дозволяє вдосконалювати виробничі відносини, забезпечувати розвиток продуктивних сил. Від здатності елементів надбудови ефективно вирішувати назрілі проблеми і забезпечувати прогресивний розвиток суспільства залежить примноження загальнолюдських цінностей. Важливу роль у вирішенні цих завдань відіграє політична організація суспільства, в першу чергу – держава.

Інститути політичної організації – це сукупність державних органів, політичних партій, суспільних організацій, різних соціальних груп, що регулюють використання політичної влади в суспільстві. Зміст політичної організації і механізмів взаємовідносин її складових елементів визначають спосіб виробництва та рівень розвитку базису. Економічні відносини визначають політичну організацію суспільства; політична організація, у свою чергу, закріплює ці відносини у формі політичних відносин різних соціальних груп.

Головним інститутом політичної організації суспільства є держава. У класичному варіанті **держава** – це система трьох підсистем – законодавчої,

виконавчої і судової, взаємопов'язана діяльність яких втілюється в нормативних актах, обов'язкових для всіх громадян. Державу характеризують три ознаки:

- публічна влада, яка спирається на армію і поліцію;
- стягнення податків з населення для утримання апарату влади і системи забезпечення її;
- поділ населення не за родовою, а за територіальною ознакою.

У процесі історичного розвитку держава постійно зазнає змін. Новий спосіб виробництва викликає до життя і новий тип держави, який знаходить вияв у формі конкретної організації державної влади.

У соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук відбувається в напрямі визначення певної детермінанти або рушійної сили історії (техніки, економіки, свідомості).

У **натуралістичних концепціях** розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, космічними процесами. Ці концепції єднає невизнання суспільства специфічною сферою реальності, якісно відмінною від природи. До найбільш поширених натуралістичних концепцій розвитку людства належать:

- **соціал-дарвінізм.** Ця концепція, засновником якої став Г. Спенсер, пояснює закономірності розвитку суспільства законами біологічної еволюції, поширює на суспільство принцип природного добору – боротьби за існування, виживання найбільш пристосованих до цієї боротьби;
- **соціобіологія.** Її представники розглядають суспільне життя за моделлю біологічної популяції. Всі прояви соціальності, вважають соціобіологи, мають генетичний базис, запрограмовані біологічною еволюцією, суттєво не відрізняються від їх аналогів у тваринному середовищі;
- **географічна школа.** У соціальному пізнанні основну роль розвитку суспільств і народів вона відводить географічному положенню і природним умовам – клімату, сировинним запасам, водним ресурсам. Основоположниками

цієї концепції суспільства виступили філософи Просвітництва. У ХХ ст. в межах цієї школи виникла концепція **геополітики**, яка обґрунтовує політичне життя суспільства необхідністю боротьби за „життєвий простір”, за розширення „природних” кордонів для виживання суспільного цілого. Сучасні прибічники геополітики поділяють світ на „зону прогресу” (країни „Півночі та Заходу”) й „зону технічної та соціальної відсталості” (країни „Півдня та Сходу”). На базі такого поділу робляться висноки про правомірність експансії „держав прогресу” щодо решти держав;

- **фрейдизм та неофрейдизм.** Його основоположники З. Фрейд, **Е. Фромм** (1900–1980) пояснюють суспільне життя з позицій психології, поширюючи характеристики внутрішнього світу людини на основні сфери розвитку соціуму (культуру, мораль, політику та ін.);

- **теорія етногенезу.** У ній суспільне життя розглянуте через існування етносів – великих угруповань, в появі і розвитку яких вирішальна роль належить космічним та природним факторам. Автор цієї теорії історик **Л. Гумільов** (1912–1992) спирався на ідею В. Вернадського про наявність на Землі біохімічної енергії живої матерії (біосфери). На цій енергії, відповідно до її ритмів, існують і розвиваються етноси як біологічні організми – носії пасіонарності. Уся історія була розглянута Л. Гумільовим як виникнення, піднесення, занепад та перетворення одних етносів на інші, зумовлені набуттям або втратою пасіонарності.

Спільною рисою **ідеалістичних концепцій** є пояснення суспільного розвитку духовними факторами – релігійними віруваннями, ідеями і прагненнями видатних історичних діячів, розвитком пізнання та науки. Г. Гегель пояснював історію суспільства розвитком духовної культури і, врешті-решт, розвитком світового розуму. М. Вебер особливу увагу приділяв культурним цінностям як вирішальному моменту соціального життя. Зокрема, у відомому творі „Протестантська етика і дух капіталізму” велику роль в розвитку капіталістичних відносин в Європі він убачав у релігії протестантизму.

У технократичних концепціях Р. Арона (1905 – 1983), У. Ростоу (1916–2003), Д. Белла (нар. 1919) історія людства постає як процес, детермінований розвитком техніки. Рівень розвитку техніки обумовлює певну стадію суспільного прогресу. У зв'язку з цим вважається, що вся історія людства – це перехід від традиційного, або аграрного суспільства з його натуральним господарством і становою ієрархією, до індустріального суспільства, де панує ринкове господарство, склалися демократичні засади людського життя. Деякі технократи вважали перспективою розвитку людства зосередження влади в руках представників передових техноструктур, що, нібито, могло б забезпечити процвітання всього суспільства.

У марксистській соціальній філософії (в матеріалістичному розумінні історії) визначальна роль відводиться матеріальному виробництву і економічним відносинам. Незважаючи на широке розмаїття способів трудової діяльності різних епох, країн та народів, ця діяльність у своїй основі зберігає універсальний характер: поза нею неможливе саме існування людства. Тому праця була схарактеризована К. Марксом та Ф. Енгельсом як вічна природна умова людського життя, що притаманна усім суспільним формам цього життя. Єдність історичного процесу забезпечується і визначається матеріальним виробництвом суспільного життя.

Отже, власність на засоби виробництва характеризує сутність виробничих відносин. **Основу виробничих відносин складають відносини власності на засоби виробництва.** Вони визначають зміст певної економічної системи, є первинними серед усіх відносин цієї системи. Власники засобів виробництва – землі, сировини, машин, транспорту – відіграють провідну роль і в житті певного суспільства в різні історичні епохи.

4. Соціальна структура та її складові. Соціальні групи, їх головні види

На ґрунті певного способу виробництва матеріальних благ і суспільного розподілу праці виникає соціальна система, яка характеризується конкретною структурою. **Соціальна структура суспільства** – це цілісна сукупність усіх

спільнот, які функціонують у цьому суспільстві, в їх взаємодії. До цих спільнот належать роди, племена, класи, нації, родини, виробничі колективи. Відповідно до цього у соціальній структурі суспільства можуть бути виділені етнічна, демографічна, класова, професійно-освітня структури. Їх взаємодія на кожному етапі розвитку суспільства певною мірою відрізняється.

Етнічна структура суспільства характеризує виникнення і розвиток різних соціально-етнічних спільнот – більш-менш стійких історично сформованих угруповань людей. Головними історичними типами етносів є рід, плем'я, народність, нація. **Рід** – об'єднання кровних родичів, що мали спільне походження, місце проживання, мову, звичаї і вірування – був основною людською спільнотою в первісному суспільстві; він виконував не лише етнічні, але й виробничі та соціальні функції. **Плем'я** – об'єднання родів, які відділилися один від одного, – стало більш високою формою людської спільноти. В основі її залишалися кровнородинні зв'язки; члени племені також були об'єднані єдиною мовою, самосвідомістю, спільними елементами первісної культури. Рід і плем'я були історично необхідними типами етнічної структури: на їх основі виникли вищі, більш складні форми етносів.

У процесі розпаду родоплемінних зв'язків і утворення класового суспільства виникає **народність** – соціальна спільнота людей, що має свою мову, територію, певну спільність культури, основи економічних зв'язків. Нарешті, **нація** формується на етапі розвитку капіталізму. Крім спільності території і мови, її головними ознаками стають спільність економічного життя, що характеризується господарчою спеціалізацією районів країни та посиленням зв'язків між ними, а також спільними рисами психічного складу (менталітету), закріпленого в культурі.

У сучасному розвитку соціально-етнічних спільнот помітні дві головні тенденції. Перша – це етнічна диференціація – процес самовизначення певної соціально-етнічної спільноти, що відображає її прагнення до утвердження національної незалежності, суверенітету. Друга тенденція – це інтеграція, яка передбачає розширення міжнаціональних відносин, поглиблення міжнародних

економічних зв'язків та діалогу культур. Ці дві тенденції спрямовані на задоволення багатограних потреб кожного етносу, а також сприяють прогресу соціального буття, оскільки ведуть до реалізації потенціалу кожного народу, до взаємозбагачення соціально-етнічних спільнот.

Демографічна структура суспільства характеризує рух **народонаселення** – сукупності людей, яка безперервно відтворює себе. Розвиток суспільства значною мірою пов'язаний з такими чинниками, як загальна чисельність населення, темпи його зростання, міграційна рухомість, статевовікова структура, стан психофізичного здоров'я. Залежно від того, на якому рівні перебувають ці показники, вони полегшують прогресивний розвиток суспільства чи, навпаки, – посилюють деградацію.

Класова структура суспільства зумовлена існуванням певних **класів** – великих груп людей, які характеризуються чотирма головними **соціально-економічними ознаками**:

- місце у певній історичній системі суспільного виробництва;
- відношення до засобів виробництва;
- роль у суспільній організації праці;
- спосіб одержання та частка прибутку.

Всі ці ознаки існують у нерозривній єдності. Головна ознака утворення класів – це відношення до засобів виробництва. Від цього відношення залежить і місце в системі виробничих відносин (клас експлуататорів – клас експлуатованих), і роль в організації праці (організатор – виконавець), і спосіб одержання прибутку (трудовий – нетрудовий) та його частка (максимальна, мізерна, пропорційна участі у праці).

Професійно-освітня структура суспільства утверджується після остаточного здійснення трьох великих суспільних поділів праці – відділення скотарства від землеробства, ремесла та торгівлі від сільського господарства, розумової праці від фізичної праці. Поза існуванням наявних і виникненням нових професій, поза вдосконаленням системи освіти відтворення та розвиток соціуму стають неможливими. Розвиток знань, умінь, навичок кожної людини,

максимальна реалізація нею своїх здібностей забезпечується саме в межах цієї структури.

Розгляд соціальної структури суспільства в історії філософії було розпочато вже в часи античності. У працях Платона та Аристотеля ми виявляємо оригінальні теорії соціальної структури, в яких помітне прагнення відтворити полісну єдність у соціально-філософському контексті. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує свій ідеал суспільства, яке складається з трьох груп – мудреців, воїнів та працівників. Аристотель визначав соціальну структуру за допомогою понять „поліс” та „політія”. Поліс – це певне населення, узятє в цілому (наприклад – Афіни). Політія – це устрій полісу, його організаційна структура. З точки зору Аристотеля, політія є цілісним організмом, який не може існувати без законів, що упорядковують його життя.

Спроби за допомогою аналізу соціальної структури виявити головні проблеми суспільного ладу є характерними для філософських концепцій Нового часу (теорії „суспільного договору” у Т. Гоббса, Дж. Локка, філософія Французького Просвітництва).

З другої половини ХІХ ст. теоретичні дослідження соціальної структури посідають одне з ключових місць у рамках нової науки — соціології. Серед класиків соціології, які внесли великий вклад до розробки цієї проблеми, слід назвати, перш за все, **О. Конта** (1798–1857), **Е. Дюркгейма** (1858–1917). У середині ХХ ст. в рамках школи структурного функціоналізму, зокрема, в **Т. Парсонса** (1902–1979), була здійснена грандіозна спроба розгорнутої реконструкції соціальної структури. З 70-х рр. ХХ ст. в соціальній науці виявляється прагнення до синтезу мікро- та макродосліджень соціальної структури. Серед теоретиків цього напрямку слід назвати **Ю. Хабермаса** (нар. 1929), який розглядає комунікативний аспект соціальної взаємодії, **Е. Гідденса** (нар. 1938), який акцентує увагу на відтворенні соціальної структури в самій соціальній діяльності суб’єктів.

Сучасні дослідники соціальної структури суспільства широко використовують поняття соціальних груп. Визначають три категорії цих груп: малі, середні і великі.

Малі соціальні групи – це невеликі групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю, перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки. Малі соціальні групи відзначаються великим різноманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: родини, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільноти, товариські компанії, шкільні класи, студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються відповідно до установлених і, як правило, офіційно зафіксованих цілей, статутів, інструкцій. Джерелом формування других є особисті симпатії чи антипатії, любов, дружба. Роль малих груп як суб'єктів суспільного розвитку порівняно незначна. Але у формуванні особистості ця роль може бути визначальною. Більш докладно її буде розглянуто у темі „Особистість і суспільство”.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Їх різновидами є мешканці одного села чи міста, працівники певного підприємства, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні джерела формування – від стихійних (наприклад, склад односельців) до організованих (виробничі колективи, створені для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших завдань).

До **великих соціальних груп** входять етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки). Між їх членами немає безпосередніх контактів. Їх об'єднує фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя, спільність певної визначальної риси.

Серед великих соціальних груп як суб'єктів розвитку суспільства головна роль належить **класам**. Їх виникнення було зумовлене суспільним поділом

праці, закріпленням певних видів діяльності за великими соціальними групами. Іншим чинником утворення класів стала приватна власність, що розділяє людей за їх відношенням до засобів виробництва та привласненням результатів праці.

Як великі соціальні групи класи вступають між собою в економічні, політичні, правові, моральні, духовні відносини. Розвиток цих відносин характеризується як міжкласовими, так і внутрішньокласовими суперечностями. Відносини між основними класами (зокрема, між феодалами та кріпосними селянами, між буржуазією та пролетаріатом) завжди є антагоністичними. Відносини ж між неосновними та основними класами можуть мати неантагоністичний характер (наприклад, відносини між селянством та пролетаріатом у капіталістичному суспільстві).

У докапіталістичних формаціях класова структура суспільства доповнювався поділом людей на стани. **Стан** – це соціальна група, що володіє закріпленими у звичаях і законах певними правами та обов'язками, які передаються від покоління до покоління. Характерним прикладом є існування у середньовічному суспільстві Західної Європи трьох основних станів: духовенства (*oratores* – ті, хто моляться), світських феодалів (*bellatores* – ті, хто воюють) та третього стану (*laboratores* – ті, хто працюють – міщани, селяни). Ліквідація станового поділу європейського суспільства відбувається в Новий час, коли складається капіталістичний спосіб виробництва.

У новітню епоху в західній соціальній філософії відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. До них, зокрема, належить **теорія соціальної стратифікації**, початок якої заклали М. Вебер і П. Сорокін (1899–1968). Стратифікація – це диференціація певної сукупності людей на великі групи відповідно до їх ієрархічного рангу. Такі групи дослідники позначають поняттям „страта” (від латин. *strata* – шар). **Ознаки страт** різноманітні: рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички. Але варто зазначити, що в основі різних концепцій стратифікації у сучасній соціальній філософії залишаються чотири ознаки класу. Наприклад, М. Вебер використовував ці ознаки, додаючи

до них такі показники, як професійна кваліфікація, соціальний статус, партійна приналежність. Критеріями страт також можуть бути наявність чи відсутність владних функцій, рівень освіти та ін. Кількість страт у суспільстві сучасні автори визначають по-різному – здебільшого від 4 до 8, інколи – більше.

До великих соціальних груп належать також **соціальні верстви**, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) — наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

Суб'єктом суспільного розвитку також виступає народ. Це поняття є багатозначним. У широкому розумінні **народ** – це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). У вузькому розумінні (етносоціальному) – це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільнот людей. Це також соціальна спільнота, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

Основною формою суспільного розвитку є **соціальні суперечності**. Вони є відносинами єдності й боротьби соціальних суб'єктів, що мають протилежні інтереси через нерівномірний розподіл соціальних благ. Суперечності є виявом єдності й боротьби соціальних суб'єктів між собою на основі протилежних інтересів, як у матеріальній, так і в духовній сфері.

Розгорнуте вчення про соціальні суперечності було розроблене у філософії марксизму. Соціальні суперечності й конфлікти, за К. Марксом, мають класову природу, що зумовлена економічними чинниками – відносинами власності на засоби виробництва. Класові суперечності є внутрішніми, визначальними, саме вони детермінують інші другорядні і зовнішні протиріччя суспільства.

Зусиллями О. Конта, Г. Спенсера, Т. Парсонса, М. Вебера у філософії кінця XIX–XX ст. відбувся подальший розвиток теорії соціальних суперечностей. Ці філософи звернули увагу на роль зовнішнього середовища, різних соціальних інститутів, міжособистісних стосунків, адаптивних

здібностей людини. Внаслідок цього було виявлено багатофакторність соціальних суперечностей.

Завершальною ланкою механізму вирішення суперечностей у системі соціальних відносин є соціальні конфлікти. Їх дослідження здійснювали, зокрема, такі мислителі, як **Р. Дарендорф** (нар. 1929), **М. Дойч** (нар. 1920). **Соціальні конфлікти** – це взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, зумовлена розбіжністю (різницею чи протилежністю) інтересів індивідів та соціальних груп стосовно необхідних їм благ. Тим самим соціальні конфлікти характеризують такий аспект соціальних суперечностей, як єдність та боротьба протилежностей, діалектичну сутність якого було розкрито Г. Гегелем і К. Марксом.

Єдність протилежностей виступає умовою соціального конфлікту. Боротьба протилежностей характеризує моменти становлення, розгортання, подолання соціальних суперечностей, тому соціальний конфлікт існує різною мірою на кожному з цих етапів, а не лише як етап розгортання (загострення) соціальних суперечностей.

Конфлікт безпосередньо пов'язаний з боротьбою протилежних сил та тенденцій розвитку, з певними суперечностями між ними. Але протилежності не є зовнішніми силами. Вони належать певному цілому, спільноті (родині або виробничому колективу, племені, народності, державі). При цьому в межах цієї спільноти наявні не лише протилежність, але і єдність інтересів, що створює об'єктивну основу для врегулювання конфлікту.

Ще одне важливе філософське питання – співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників у виникненні, протіканні і вирішенні соціального конфлікту. Співвідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей зводиться, по суті, до філософського питання про відносну цілісність системи. Суперечності, зовнішні для певної соціальної системи, виявляються внутрішніми для системи вищого порядку, в якій перша виступає як підсистема. Наприклад, суперечності між двома сусідніми державами є зовнішніми для їх буття, але вони виявляються, з одного боку, внутрішніми для

відповідного регіонального співтовариства, а з іншого – впливають на внутрішні суперечності між певними соціальними групами, політичними елітами, правлячими колами.

Щоб виявити зв'язки суперечності як глибинного відношення, що існує постійно, і конфлікту як його гострого вираження, прямого зіткнення протилежних сил (часто із застосуванням насильства), треба включити в розгляд середню ланку – конфліктну ситуацію. Вона характеризується зростанням напруги між протилежними силами і може бути поступово пом'якшена, якщо сторони (або одна сторона) йдуть на поступки, вживають ефективних заходів щодо врегулювання назріваючого конфлікту, використовують правові, політичні, ідеологічні механізми для досягнення компромісу. В іншому випадку навіть порівняно незначний привід виникнення конфліктної ситуації може стрімко перерости в конфлікт із застосуванням масового насильства.

Для глибшого розуміння сутності соціальних конфліктів дослідники розробляють їх типологію. Перший тип соціального конфлікту – конфлікт між суспільствами, починаючи із зіткнень племен в далекі часи і кінчаючи війнами ХХ ст. між коаліціями найбільших держав світу. Суб'єктами тут виступають держави. У врегулюванні подібних конфліктів основна роль належить міжнародному праву. При цьому слід мати на увазі, що сила часто-густо виявляється вищою за право і періодично призводить до утворення нової системи держав, зміни відносин між ними. Наприклад, після укладання Версальського мирного договору в 1919 р. вважалося, що зміни державних кордонів гарантовані міжнародним правом і тим самим усунуто загрозу виникнення нового світового конфлікту. Однак за двадцять років спалахнула Друга світова війна, яка перекреслила ці сподівання. Після її завершення як у Європі, так і в усьому світі склалися нові відносини між державами, виникли нові соціальні інститути для їх регулювання.

Другий тип конфлікту – це конфлікт між етнічними групами в межах певного суспільства, що має власну державність. Об'єктом суперечки можуть

бути територія, міра суверенності наявних або бажаних територіальних одиниць (в рамках даної держави), боротьба за відокремлення.

Третій тип соціального конфлікту – конфлікт між соціальними групами в межах суспільства. На нього звертав основну увагу марксизм, оскільки класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом, за К. Марксом, відкриває дорогу до заміни капіталізму соціалізмом. Якщо на Заході, переважно завдяки наявності надприбутків за рахунок країн, що розвиваються, цей тип конфлікту нині набув більш цивілізованих форм, прориваючись окремими страйками та демонстраціями, то у країнах периферійного капіталізму він, поєднуючись із боротьбою знедолених селян проти латифундистів, часто набуває вигляду збройних виступів проти держави і правлячих класів.

Складнішим є питання про оцінку соціальних конфліктів, що призводять до якісних зрушень в історичному розвитку суспільства. Тут головним критерієм постає оцінка конфлікту з позицій історичного прогресу. Зокрема, утворення національних держав (Англії, Франції, Нідерландів) у Європі на початку Нового часу створило умови для подолання феодалної роздробленості і подальшого розвитку капіталізму. Водночас воно супроводжувалося численними конфліктами та війнами, оцінювати які слід із позицій конкретно-історичного підходу.

Соціальні конфлікти виконують низку важливих **функцій**:

- виявлення гострих соціальних проблем, які зумовлюють розгортання конфлікту;
- відтворення соціальної рівноваги;
- стимуляція соціокультурної динаміки, здійснення переоцінки цінностей.

Отже, протягом існування людського суспільства складається і постійно змінюється його соціальна структура. Диференціація суспільства дозволяє його суб'єктам виконувати все складніші функції, тим самим спрямовуючи соціум до нових цілей. В якості цих суб'єктів виступають соціальні групи. Соціальні суперечності є постійним фактором цього руху. Завдяки подоланню наявних суперечностей суспільство виходить на новий рівень розвитку.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте зміст категорії „суспільство” та схарактеризуйте головні філософські підходи до його виникнення.
2. Які чинники визначили появу і розвиток суспільства?
3. Які складові утворюють систему соціальних відносин?
4. Схарактеризуйте категорії „виробничі відносини” та „продуктивні сили”. Як вони пов’язані між собою?
5. У чому полягає сутність відчуження? Які шляхи його подолання?
6. Які структурні елементи включає суспільно-економічна формація?
7. Яку роль у політичній надбудові суспільства відіграє держава?
8. Визначте головні чинники історичного процесу та соціально-філософські концепції, що пояснюють цей процес.
9. Схарактеризуйте сутність категорії „власність” та її історичні зміни.
10. Визначте головні складові соціальної структури суспільства.
11. Як в історії філософії розглядалася соціальна структура?
12. Чим відрізняються малі, середні та великі соціальні групи?
13. Проаналізуйте відмінності класів та станів.
14. Розкрийте зміст теорії соціальної стратифікації.
15. Як пов’язані соціальні суперечності та соціальні конфлікти?
16. Визначте головні типи соціальних конфліктів.

Література до теми «Соціальні відносини. Соціальна структура суспільства»

1. Афонов А. П. Основания и противоречивость производительных сил как социокультурного образования // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 133–141.
2. Грехнев В. С. Общество как развивающаяся система. – Режим доступа: www.socphil.msu.ru/info/publ/grechnev_3.html.
3. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учеб. пособие. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 413 с.

4. Кудря І. Г. Поняття виробництва в соціальній філософії: традиції і сучасність // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 173–182.
5. Льовкіна О. Г. Проблема відчуження у світлі сучасних глобалізаційних тенденцій: політико-економічний аспект // Практична філософія. – 2005. – № 2. – С. 36–41.
6. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 23. – 918 с.
7. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 24–34.
8. Руткевич М. Н. Социальный конфликт: философское измерение // Вестник РАН. – 1994. – Т. 64. – № 6. – С. 479–490.
9. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. – Харків : Рубікон, 1997. – 400 с.
10. Суїменко Є. Соціальний та індивідуальний способи матеріальної виробничої життєдіяльності людей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 20–36.
11. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 21. – С. 28–178.
12. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 20. – С. 486–499.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.